

ЛІНГВІСТИЧНІ Й МЕТОДИЧНІ АСПЕКТИ ВИВЧЕННЯ ПРОСТОГО ОДНОСКЛАДНОГО РЕЧЕННЯ В ШКОЛІ

Неллі БОНДАРЕНКО,
кандидат педагогічних наук,
старший науковий співробітник
відділу навчання української мови та літератури
Інституту педагогіки НАПН України

УДК 378.16:811.161.2

У статті автор розглядає лінгвістичні аспекти дослідження простого односкладного речення як одного з найпроблемніших сегментів синтаксису сучасної української літературної мови, дає йому характеристику з навчальною метою; пропонує шляхи вдосконалення методики вивчення простих односкладних речень у 8-му класі на уроках української мови.

Ключові слова: українська мова, просте односкладне речення, типи односкладних речень, шкільна методика вивчення.

Постановка проблеми. Односкладними називають речення з одним головним членом, які не потребують другого й не можуть бути доповнені без зміни суті й характеру висловленої думки. Цей тип речень дає змогу актуалізувати найважливіше в повідомленні — дію, стан, ознаку предмета, особи, явища тощо, акцентувати їх особливі властивості.

Односкладні речення надають мовленню логічності, стислості. Їх прикметною ознакою є здатність взаємозамінюватися і навіть перебувати в синонімічних відношеннях з антагоністами — реченнями двоскладними. Всі разом вони засвідчують багатство мовних засобів української мови, її здатність виражати найтонші смислові відтінки завдяки використанню цілого арсеналу синтаксичних конструкцій.

Ознаки, функції та призначення простих односкладних речень визначають їх роль і основне завдання вивчення у школі однойменного розділу — сформувати у восьмикласників здатність комунікативно доцільно використовувати односкладні речення у мовленні.

Водночас шкільна практика свідчить про наявність помилок у визначенні й використанні учнями простих односкладних речень. Це нерозрізнення їх різновидів, змішування неозначено-особових і безособових речень, односкладних і неповних, безособових і особових речень з підметом, що виражений словосполученням; віднесення до називних речень неповних особових без присудка. Мовлення значної частини учнів відзначається синтаксичною одноманітністю через невміння будувати й використовувати різні типи простих односкладних речень, трансформувати і взаємозамінювати їх.

Мета статті — розкрити особливості різних типів простих односкладних речень, визначити їх семан-

тичні й граматичні ознаки, стилістичні й комунікативні функції, важливі для побудови ефективної системи їх вивчення в школі; розставити методичні акценти в роботі над засвоєнням простого односкладного речення.

Виклад основного матеріалу. Односкладні речення — один із проблемних сегментів синтаксису сучасної української літературної мови. Їх розгляду присвячена об'ємна література, однак чимало питань, пов'язаних із трактуванням речень цього типу, залишаються дискусійними.

Вивчення односкладних речень у систематичному курсі синтаксису має власну історію. Питання щодо їх сутності, специфіки, критеріїв класифікації, аспектів дослідження розглядалися з різних позицій і мали розходження в трактуванні.

Труднощі їх тлумачення й вивчення полягають у розумінні сутності головного члена. На відміну від двоскладних речень, де присудок виділяється шляхом його протиставлення підметові, в односкладному реченні наявний тільки один головний член. Залежно від способу вираження він лише формально нагадує підмет або присудок. Дехто з науковців небезпідставно називає його недиференційованим головним членом односкладного речення. Однак таке трактування передбачає наявність третього головного члена речення, який суміщатиме ознаки підмета і присудка й матиме окрему назву.

Сучасні синтаксисти за основу класифікації беруть кількість головних членів і виділяють одно- та двоскладні речення. П. Лекант [5, с. 21] виділяє проміжний тип на суміжжі одно- та двоскладних речень. Яскравим прикладом, на його думку, є означено-особове речення.

Г. Золотова [3, с. 185—196] виокремлює одно-, дво- та трикомпонентні речення як семантичні категорії, розмежовує їх за повнотою структури (повні, неповні, еліптичні) та іншими ознаками.

Розбіжності зазвичай корінилися в підходах науковців, які досліджували основну одиницю синтаксису в кількох аспектах — логічному, структурному, семантичному й комунікативному. Поєднання цих аспектів дає змогу синтезувати найістотніші ознаки речення в їх системних зв'язках і відношеннях, що важливо для позитивних зрушень у методиці його вивчення [2, с. 12—14].

За сукупністю зазначених підходів мовознавці виділяють кілька типів односкладних речень, з-поміж яких у шкільній програмі заявлено п'ять: *означено-особові, неозначено-особові, узагальнено-особові, безо-*

совові, називні. За граматичними ознаками синтаксисти розрізняють дві групи односкладних речень: з головним членом — присудком (перші чотири типи) та головним членом — підметом (називні).

Визначення односкладних речень ґрунтується на двох ознаках: структурній (наявність одного головного члена) і семантичній (виражають специфічну думку, мають особіне граматичне значення).

За способами вираження головного члена односкладні речення поділяються на дієслівні й іменні.

Речення з вербально вираженим головним членом мають спільну структурну властивість — у них немає і не може бути підмета. Характер граматичної основи таких односкладних речень проявляється у тому, що в них ідеться про дію, виконавця якої не названо.

У кожному з типів односкладних речень виражається дія, тією чи іншою мірою відокремлена від виконавця, а основним критерієм їх розрізнення є ступінь відчуження цієї дії від діяча. Ця віддаленість слабше виражена в означено-особових і більше — в неозначено- та узагальнено-особових реченнях.

Семантичні розходження між реченнями проявляються в їх структурних властивостях — присудок представлено різними дієслівними формами, у яких неоднаково виражається зв'язок між дією та її виконавцем. Найтіснішим він є у відмінюваних дієслівних формах, що означають активну дію (*будувати, рятувати*), найслабшим — у безособових дієсловах і в неозначеній формі дієслова.

Закріпити в свідомості учнів цю прикметну ознаку односкладних речень після вивчення кожного їх типу дасть можливість лінгвістичний експеримент на підсумковому уроці з теми. Восьмикласникам дається завдання вставити підмет в односкладні речення різних типів і з'ясувати, чи зміниться і як саме їх смисл. У результаті експерименту учні дійдуть висновку, що в означено-особових реченнях послабшає смислове значення присудка; в неозначено-особових — зникне неозначеність діяча; в узагальнено-особових — віднесеність дії до будь-кого, кожного; безособові речення взагалі не приймають підмета.

Методистів і науковців турбує питання розрізнення дво- й односкладних речень, а також практичного розмежування типів односкладних речень, особливо у разі збігу граматичних форм головних членів.

Побудова ефективної методики вивчення простих односкладних речень потребує глибокої обізнаності словесника з різними їх типами, характерними ознаками, функціями, схожими властивостями, що можуть провокувати змішування чи нерозрізнення.

Закладена в програмі послідовність вивчення типів простого односкладного речення дає змогу виявити основну ознаку, яка відрізняє його різновиди в міру її пригасання аж до повного зникнення в безособових реченнях. Це зменшення ролі й послаблення функцій дієвої особи (за смислом речення).

Попри характерні особливості різних типів односкладних речень їх вивчення доцільно проводити в такій послідовності:

1. Мотивація.
2. Спостереження за функціонуванням у тексті.
3. Аналіз речень за запитаннями, з'ясування їх семантики, визначення граматичної будови.
4. Ознайомлення з теоретичними відомостями.

5. Трансформація двоскладних особових речень у речення виучуваного типу й навпаки.

6. Зіставлення засвоєваних речень із вивченими раніше односкладними реченнями.

7. Реконструювання, конструювання, трансформація, синонімічна заміна речень.

8. Уживання речень у мовленні в ситуаціях ймовірного використання.

9. Рефлексія.

Важливо домогтися засвоєння учнями граматичних і семантичних особливостей кожного типу односкладних речень. Однак передовсім восьмикласники повинні усвідомити відмінності між двоскладними й односкладними реченнями, що є запорукою успішного засвоєння останніх.

З цією метою доцільно вдаватися до зіставлення дво- й односкладних речень, а також різних типів односкладних речень у міру їх вивчення.

Частина першого уроку з теми «Односкладне речення» доцільно присвятити зіставленню двоскладних речень з односкладними і виокремленню граматичних і семантичних особливостей речень з одним головним членом. Потім учні переходять до ознайомлення з основними типами односкладних речень.

За характером висловленої думки *означено-особові речення* найбільш наближені до двоскладних. З огляду на незначні відтінки дехто з науковців не виділяє ці речення в окремий тип, а розглядає їх як факт неповної реалізації структурної схеми двоскладних речень.

В означено-особових реченнях увага зосереджується на дії, що надає висловленню виразності, динамічності, експресивного й емоційного забарвлення.

Роботу над означено-особовими реченнями доцільно починати з аналізу насиченого ними тексту. Після з'ясування його змістових віх проводиться аналіз виписаних на дошці двох-трьох яскравих прикладів за такими запитаннями й завданнями: 1. Скільки головних членів у реченні? Назвіть і підкресліть їх. 2. Чим виражений головний член? 3. Яку форму має дієслово-присудок? 4. Чи вказує ця форма на дієву особу? Якщо вказує, то як саме?

З огляду на те що в означено-особових реченнях діяч мислиться визначено, ефективним способом їх розпізнавання є зіставлення з двоскладними і логічне питання до присудка щодо уявної дієвої особи: *Звикаю потроху до міста (Г. Чубач)*. Хто звикає? — Я — автор говорить про себе.

Аналізуючи структуру означено-особових речень у тексті й зіставляючи їх із реконструйованими двоскладними, вчитель підводить восьмикласників до висновку, що смисл означено-особових речень зрозумілий і без підмета.

У процесі засвоєння учнями означено-особових речень і набуття здатності вільно користуватися ними у мовленні важливу роль відіграють вправи й завдання на синонімічну заміну. Зіставляючи двоскладні й означено-особові речення та здійснюючи взаємозаміну, восьмикласники доходять висновку, що в реченнях другого типу акцентується увага на дії, вираженій дієсловом-присудком, а сама дія ніби відокремлюється, дещо дистанціюється від її виконавця. Це дає змогу учням усвідомити семантичний аспект означено-особових речень, його специфіку.

Наступні вправи й завдання передбачають аналіз

синтаксичних одиниць, розпізнавання речень виучуваного типу з-поміж інших та конструктивні й творчі дії з їх відпрацювання в різних ситуаціях використання, жанрах і стилях мовлення, де зазвичай вживаються означено-особові речення, — у діалогах, звертаннях (закликах), порадах, рекомендаціях, інструкціях тощо.

Розгляд *неозначено-особових речень* теж доцільно розпочинати з роботи за змістом тексту. Вона переходить в аналіз прозорих прикладів речень виучуваного типу, для яких, як і всіх односкладних речень загалом, важлива сама дія, а не той, хто її виконує.

Безпосередньою операцією неозначено-особових речень передуює зіставлення неозначено-особових речень із двоскладними. Під час аналізу восьмикласники переконуються, що в неозначено-особових реченнях ідеться про дію, ще більш віддалену від діяча, виконувану неозначеною особою, що мислиться недиференційовано й залишається в тіні. Цю неконкретність передає 3-тя особа множини особового дієслова. На діяча можуть вказувати обставини місця (*на будівництві, на залізниці*). Натомість увагу мовця й адресата мовлення зосереджено на самій дії чи події. Їх позначено лексичним значенням дієслова-присудка й обставинними словами:

- *А завтра мене в театр запрошують.*
- *Хто ж це?*
- *Віталій.*

Неозначено-особові речення широко використовують у розмовному, художньому й публіцистичному стилях мовлення, у мові ділових паперів.

Смисл, закладений в неозначено-особових реченнях, обумовлює їх використання у разі, якщо перелік виконавців зайвий або особа невідома, коли важливо виокремити саму дію, розповісти саме про події безвідносно до того, хто конкретно ці дії здійснює і хто саме бере участь у подіях: *В Інтернеті зазвичай **повідомляють** про важливі події.*

Акцентується той факт, що в частині двоскладних речень підмет не містить нової інформації, тому що й так відомо, що дім будують будівельники, учнів навчають вчителі, дороги будують робітники, транспорт водять водії тощо.

Важливою умовою засвоєння неозначено-особових речень є їх відмежування від означено-особових. Виконуючи вправи й завдання на зіставлення цих двох типів односкладних речень, учні усвідомлюють, що вони різняться за смислом, формою і значенням присудка. В означено-особових діяч — особа визначена (нею є мовець або співрозмовник), у неозначено-особових виконавець невизначений.

У процесі роботи над неозначено-особовим реченням доцільно розглянути його в аспекті парадигматичних та трансформаційних змін. Аналізуючи парадигматику неозначено-особових речень, восьмикласники пересвідчуються в сталості їх структури — як і означено-особові речення, вони завжди залишаються односкладними.

Дієслово-присудок у неозначено-особових реченнях здатен утворювати повну парадигму — систему форм дієвідмінювання: *Батьки **згадували** (згадують, згадуватимуть, згадували б) друзів дитинства. — Нехай батьки **згадують** друзів дитинства... тощо.*

Неозначено-особові речення утворюють своєрідний трансформаційний ряд: 1) двоскладні — неозначено-особові: *У містах робітники будують сучасні*

будинки. — У містах будують сучасні будинки; 2) неозначено-особові — означено-особові: *На зборах говорили про досягнення колективу. — На зборах говоримо про досягнення колективу;* 3) неозначено-особові — безособові: *У світі багато говорять і пишуть про мир. — У світі багато говориться і пишеться про мир.*

Узагальнено-особові речення передають значення особистої причетності будь-якої особи до спостережень, які становлять смисл цих речень. У них узагальнюються досвід мовця і засвоєний ним колективний досвід, тому цілком вмотивована їх тотожність із прислів'ями, приказками й афоризмами. Вони містять загальне положення, висновок, що стосується всіх безвідносно до місця і часу дії (події).

Визначальною семантико-стилістичною прикметою узагальнено-особових речень є їх належність до найяскравіших виражальних засобів мови. Їх часто використовують, якщо особистою треба надати значення загального, спільного: *Бережи честь змолоду (Нар. творчість).* Непересічна роль узагальнено-особових речень у мовленні ґрунтується на тому, що вони розкривають досвід, стан, настрої мовця, узагальнюють їх, переносячи на інших людей у подібних ситуаціях. Тому в системі вправ і завдань слід передбачити вірогідні ситуації використання узагальнено-особових речень. Це стосується всіх типів односкладних речень.

Завдяки формі узагальнено-особових речень увиразнюється й оживляється розповідь, а захоплений нею слухач/читач стає ніби учасником описуваних подій. Використання цих речень посилює емоційний вплив на слухача, спонукає його предметніше, жвавіше й зацікавленіше сприймати сказане, оскільки дія стосується обох співрозмовників.

Традиційно на тому самому уроці вивчаються неозначено- й узагальнено-особові речення. Таке структурування матеріалу апіорі закладає їх змішування в свідомості учнів, провокує нерозрізнення й без того чітко не розмежованих типів односкладних речень, які збігаються за граматичними ознаками.

Розведення цих двох типів речень по різних уроках дасть можливість усунути психологічну установку на їх ототожнення, докладніше розглянути й опрацювати кожен тип речень. А це, своєю чергою, сприятиме їх розмежуванню, а отже, й кращому засвоєнню.

Ознайомлення з узагальнено-особовими реченнями доцільно розпочати зі спостереження над ними в тексті. Їх аналіз підводить учнів до розуміння, що односкладні речення з неконкретною формою вираження присудка можуть означати дію, яка стосується всіх чи багатьох: *Діло словом **не заміниш** (Нар. творчість).* Відповідаючи на питання до присудка, учні з'ясовують, що узагальнене значення діяча виражається в реченні дієслівним присудком у 2-гій особі однини або множини.

Важливо навчити восьмикласників відрізняти узагальнено-особові речення від означено- й неозначено-особових, з якими аналізований тип речень збігається за граматичними ознаками. Учителеві слід акцентувати увагу на тому, що відмінність узагальнено-особових речень від вказаних двох типів знаходиться в семантичній площині — оприявлена в них дія (стан, ознака) відноситься до узагальненої особи. Саме тому

узагальнено-особові речення поширені серед прислів'їв, приказок та афоризмів.

Безособові речення дають змогу дистанціюватися від діяча настільки, що дію представлено як здійснювану незалежно від чієїсь волі.

В основі вивчення безособових речень повинно бути усвідомлення восьмикласниками їх семантичного маркера, яким є брак активного діяча (носія ознаки). Речення цього типу відображають дію і стан природи, людей і тварин; ознаку; повідомляють про них як такі, що виникають і перебігають самі собою, як стихійний процес, незалежно від чієїсь волі й бажання: *Розвидняється. Сутеніє. Штормить. Мені нездужається.* Завдяки семантико-стилістичній строкатості й виразності безособові речення широко використовують у розмовному мовленні та в художній літературі.

Брак підмета в безособових реченнях не надає їм оригінальності, адже підмет не мислиться і в інших типах односкладних речень.

Специфіка безособовості з'являється, якщо дію потрібно подати як відірвану від діяча, таку, що виникає й перебігає (існує) стихійно, незалежно від нього: 1. *Я не працюю. — Мені не працюється.* 2. *Я не сплю. — Мені не спиться.*

Семантика безособових речень різноманітна, а от маркером безособовості для учнів мають стати форми присудка та деякі другорядні члени. Тому вчителю слід зосередити увагу на аналізі будови речень цього типу.

Уявлення про безособові речення починає формуватися в учнів ще на етапі ознайомлення з безособовими дієсловами в курсі морфології.

Розглядаючи будову і смисл речень цього типу у 8-му класі, необхідно наголосити, що в їх граматичному значенні позначається дія (стан, ознака), не пов'язана з діячем. Так, речення *Дощить.* позначає стан природи, а речення *Мені не спиться.* повідомляє про стан людини, що не залежить від волі мовця.

Семантичні й структурні особливості безособових речень учні усвідомлюють під час роботи з текстом, що містить виучувані синтаксичні конструкції, які передають стан природи, дію, що відбувається сама собою, стихійно, стан людини.

Опрацювання теоретичного матеріалу дасть учням можливість одержати відповіді на запитання: 1. Які речення є безособовими? 2. Які види присудків можуть бути в безособових реченнях? 3. Які смисли передають безособові речення?

Після ознайомлення учнів з особливостями безособових речень і виконання вправ на конструювання доцільно застосувати прийоми парадигматики (час, спосіб) і трансформації (особові — безособові).

Різнорізнотні завдання і вправи дадуть змогу зосередити увагу на способах вираження присудків, особливостях форми та своєрідності семантики безособових речень, їх будови, різноманітності смислових і граматичних значень.

Восьмикласники набудуть здатності розрізняти

безособові речення, співвідносити їх із двоскладними; з'ясувати семантику порівняно з іншими типами речень; визначити основу синонімічності деяких двоскладних, неозначено-особових і безособових речень з огляду на різну міру зв'язку з діячем, його визначеність або невизначеність.

Доцільно запропонувати восьмикласникам скласти ланцюжок речень, які відображають поступове перетворення ознаки або дії в стан: 1. *Клас порожній. — У класі порожньо.* 2. *Я весела. — Мені весело.* 3. *Я сумував. — Мені стало сумно. — Мені було сумно.*

Виконуючи завдання на синонімічну заміну двоскладних речень односкладними безособовими, учні усвідомлять багатство синтаксичних засобів української мови, попрацюють в застосуванні різних конструкцій, удосконалять синтаксичний лад свого мовлення.

Називні речення завдяки чітко вираженій структурі легко впізнавані і з жодним типом односкладних речень не змішуються. Єдиним головним членом у них є підмет, виражений іменником у називному відмінку: *Ліс... Степ... Море... (Олесь Гончар).* Називні речення зазвичай поширюються означеннями: *Яка чудова погода! Золота осінь.*

На підсумковому уроці за розділом узагальнюється й систематизується засвоєне про односкладні речення — структурні й смислові особливості різних типів, семантико-стилістичні функції; вдосконалюються навички синонімічної взаємозаміни й доцільного використання у мовленні різновидів односкладних речень.

Підсумовуючи, значимо, що ми торкнулися лише деяких специфічних властивостей різних типів односкладних речень і накреслили ефективні шляхи їх засвоєння. Безсумнівною є актуальність проблеми лінгвістичного опису з навчальною метою простого односкладного речення як складної семантико-структурної мікросистеми на основі комплексного аналізу та розробки ефективної методики його засвоєння й використання у мовленні. Така система ґрунтуватиметься на особистісно орієнтованому, компетентнісному, діяльнісному підходах, як на розширенні можливостей традиційних методів, організаційних форм і засобів навчання, так і на задіянні нових, інноваційних, створенні сприятливих умов для становлення творчих здібностей, активізації пізнавальної діяльності учнів.

In the article an author examines the linguistic aspects of research of simple odnoskladnogo sentence as one of nayproblemnishikh segments of syntax of modern literary Ukrainian, gives him description with an educational purpose; offers the ways of perfection of method of study of simple odnoskladnikh sentences in a 8th class on the lessons of Ukrainian.

Keywords: *Ukrainian, simple odnoskladne sentence, types of odnoskladnikh suggestions, school method of study.*

Література

1. Бабайцева В. В. Односоставные предложения в современном русском языке /В. В. Бабайцева. — М.: Просвещение, 1968. — 160 с.
2. Бондаренко Н. Лінгвістичні засади компетентнісної методики навчання синтаксису /Неллі Бондаренко //Українська мова і література в школі. — 2015. — №3. — С. 10—14.
3. Золотова Г. А. Очерк функционального синтаксиса русского языка /Г. А. Золотова. — М.: Наука, 1973. — 351 с.
4. Иванова О. Е. Дидактические требования к уроку в современной школе /Е. О. Иванова //Инновации в образовании. — 2011. — №10. — С. 37—48.
5. Лекант П. А. Синтаксис простого предложения в современном русском языке /П. А. Лекант. — М.: Высшая школа, 1974. — 176 с.
6. Методика навчання української мови в ДВНЗ та середніх освітніх закладах. Кредитно-модульний курс: навч.-метод. посіб. /О. І. Потапенко, Г. І. Потапенко, Л. П. Кожуховська, Л. Е. Довбня та ін. За заг. ред. О. І. Потапенка. — К.: Міленіум, 2006. — 332 с.
7. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми: Підручник. — Полтава: Довкілля — К, 2008. — 712 с.

Literatura

1. Babaitseva V. V. Odnosostavnye predlozheniya v sovremennom russkom yazyke /V. V. Babaitseva. — М.: Prosveshchenye, 1968. — 160 s.
2. Bondarenko N. Lihvistychni zasady kompetentnisnoi metodyky navchannia syntaksysu /Nelli Bondarenko //Ukrainska mova i literatura v shkoli. — 2015. — №3. — S. 10—14.
3. Zolotova H. A. Ocherk funktsyonalnoho syntaksysa russkoho yazyka /H. A. Zolotova. — М.: Nauka, 1973. — 351 s.
4. Yvanova O. E. Dydaktycheskyye trebovaniya k uroku v sovremennoi shkole /E. O. Yvanova // Innovatsyy v obrazovanuu. — 2011. — №10. — S. 37—48.
5. Lekant P. A. Syntaksys prostoho predlozheniya v sovremennom russkom yazyke /P. A. Lekant. — М.: Vysshiaia shkola, 1974. — 176 s.
6. Metodyka navchannia ukrainскоi movy v DVNZ ta serednikh osvitnikh zakladakh. Kredytно-modulnyi kurs: navch.-metod. posib. /O. I. Potapenko, H. I. Potapenko, L. P. Kozhukhovska, L. E. Dovbnia ta in. Za zah. red. O. I. Potapenka. — К.: Milenium, 2006. — 332 s.
7. Selivanova O. O. Suchasna linhvistyka: napriamy ta problemy: Pidruchnyk. — Poltava: Dovkillia — К, 2008. — 712 s.